

प्रत्ययत्वेपिलक्ष्यासिद्धिरप्रत्नहेतिमनोरमायांस्थिते। नतवर्थाद्वेत्संतादेशंवाधित्वापरत्वात्सर्वदेशः स्यात्। डिच्चेत्यस्यानन्य
 र्थादिः त्वनेडादिषुचरितार्थत्वात्। व्यङ्गेनुवधस्ययडः श्वावितिविशेषणार्थतयासप्रयोजनत्वादित्याशङ्कारुनिर्दि
 श्यमानस्येति। षडाविताविति। अनुबंधद्वयकरणांज्यङ्गुवव्यङ्गेपिपदुः श्वावित्यत्रसाशन्यग्नहृणांर्थांनचव्या
 डः संप्रसारणमित्यत्रविशेषणार्थतयोरुपयोगे। स्यन्यथापाश्यापतिरित्यत्रपाशादिभ्योयइतियप्रयेपिसंप्रसारणा
 न्नप्राप्तित्वाव्यापः संप्रसारणमित्येकानुवधेनापितद्वारणात्तल्लोत्पद्यपतिरित्यत्रत्वकारप्रत्ययेनव्यवधानात्संप्रसारणाभा
 वेशस्यपूर्वोक्तत्वेनग्नहृणात्रास्तिव्यवधानतिसंप्रसारणसिध्यति। कौमुदगंध्येति। अणः श्वा
 नोः किं। तत्रातभागस्यापत्यं श्वात्तभागानिनिदादित्वादन्तरा। इडाईरवाघजइतिडीन। टिच्चेत्या
 न्नोरित्यत्रलौकिकोगोत्रावयवात्। अवयवशब्दोऽप्रधानवाची। अवयवश्चासौगोत्रंवेति
 तिपातः। गोत्रमिमताइतिगोत्रमित्येवमभिमतः। गोत्रवाधित्वेनेदेशविशेषेप्रसिद्धः
 श्वाप्राधान्यं। कुलारव्याइति। कुलमारव्यायतेपैरितिकुलारव्याः पुणिकु। मुणिकमुखर

यगोत्रेण मुनिगावयंगोत्रेणेति तत इति । गोवाज्वयवादित्यर्थः । कोटिा व्याधि ।
 यशहोगर्गादियत्र तस्तदर्थमाह अणिजतार्थश्चेति स्तेति । गरास्त्रेऽस्तुतशब्दः
 स्तेति । ष्यडियदुश्चापान्यत्रतुक्रियाशब्दघप । स्तुतजातिवाविनस्तुडीप । स्तुति ।
 तलसराडीषोयनादः ष्यड । क्रियाशब्दातुयत्तु यवेवभोजयतीति भोजदेव यजि । वतु
 कादीयजायष्टुव्यापस्यसदेवयजः । शुविर्हसो यस्य शुविहसः । सत्यमुजयस्य सत्यमुग्रः । निपातना
 द्विशब्दस्य पूर्वतियातः सुमागश्च । कांडेन विद्धः कांडे विद्धे कर्त्तृकरणेकतेति समासः । निपातनात्कांडशब्दस्यकारः । पातांतरेकेडेवि
 द्दस्यकंठवाविद्धः कठे विद्धः अस्मद्मस्तकादित्यलुक् । एभ्यः सर्वभ्यो अयत्ते अत इज्जगोत्रेपियरत्वादिति । तथा वो मयत्र
 विभाषेति मायः । अत्रेदमवधेया । अणिजोरिति स्त्रेयदिशास्त्रीयंगोत्रंगृह्यतेतदा अगोत्रार्थमिदमित्यादिग्रंथः स्वरस
 तः संगच्छते । यदि तु लौकिके गोत्रमेव तत्र गृह्यतेतदा अणिजोरिति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमित्येव व्याख्यातुमुनिमिति । इत्य
 पत्याधिकारः । तेन रक्तं । तृतीयांतात्समर्थाध्याविहितं प्रत्ययासुः । रज्येते अनेनेति । वाङ्मूलकात्कारो वृत् । राग इति । रंजक

राग

२३

द्वयमित्यर्थः। शुक्लस्य वर्णांतराणां नमिहं रंजेत्यर्थः। लाक्ष्मिरोचनात्। इति कृता तु वार्तिकस्यो शकलकर्मदोषसूत्रे प्रक्षिप्तो। शकले त्वविरं
डे च रागवस्तु निवृत्तले। इति विश्वः। इति कारः इति। भाष्ये तु नैतद्वृत्तिमिति भावः। नीलेति। नीली ॐ धधिविशेषः। अरण्यवादीयं। नक्ष
त्रेण। नक्षत्रवाचकाः शब्दाः इति विषये तद्युक्तं चंद्रमसं अभिधानाः प्रत्ययं लभन्ते। पुष्ये रोति। पुष्यसमीपस्थे नक्षत्रे मसेत्यर्थः। एवं च योष
महत्त्वादिष्ववधारः संगच्छते। सर्वेषामप्यन्येष्वप्युपयोगसत्तेः पितृसमीपस्थं चंद्रमसा योगस्यासार्वत्रिकत्वात्। नक्षत्रे रोति किं
चंद्रेण युक्ता रात्रिः। कालः किं। पुष्येण युक्तं चंद्रमसं। लुब्धवि। पूर्वसूत्रस्यानुवर्तनादिह नक्षत्रेण युक्तस्य कालस्याविशेषे गम्ये इत्यर्थो लभ्य
ते। अथ पुष्य इत्युक्तं नक्षत्रेण नक्षत्रेति विशेषे गम्यमानेऽपि अहोरात्रात्मककालस्यावांतरविशेषानवगमास्तु अवत्येवे
तिषेधाश्रयणात् योषो अहोरात्र इत्यत्र लुब्धमवति। षष्ठिदंडसमुदायरूपकालस्य प्रतीतावस्थवय
शयनाहविशेषश्चेति। अथ पुष्य इति। मूलेनावाहयेदेतीश्रवणेनेत्यपि उदाहरणो बोध्यः।
दि। अविशेषे तूदाहर्तव्यमघराधीर्भिति। न वात्र लुब्धविशेष इति अराद्रव्यस्यापि भु
र्वोपस्थितस्याण एव तत्प्रवृत्तेः। पतुलं परत्वात् वाधते छद्र इति इति कृतोक्तं तत्र ह्यो
मिति यर्थः। रादयः सुः यत्तद्वृत्तं त्वेत्साम। अस्मिन्नर्थे इति। तथा वस्तो कवार्तिके दृ

यते नीयादीक कन विद्यायाः गोत्रादंकवदिष्यत इति । जाते र्थे यो द्विरणसचवा श्रिति
 ॥ शातमिषजः इह हिष्मादीषत इति प्राप्तेरपु काला दृजावाधितः सवसंधिवेलादि
 ॥ **तीयादिति** । तीयादीकस्वा र्थे भवतीत्यर्थः । द्वितीया विद्या । गोत्रादंकवदिति । गात्रप्र
 मन्यपि भवति । ओपगवेन दृष्टे ओपगवकं इह गोत्रचरणानुजितिवुज्ज **वामदेव** ।
 अक्षरार्थे ययतोश्चातदर्थे इति विहितेन अस्वरेन जा श्रितस्वरे अक्षतोर्गहणाम् माभूदित्यर्थः । ययतोश्चेति
 स्तनरा विधीयमानेन नञः परस्य ययदंतस्योत्तरपदस्योत्तोदात्तत्वमवामशब्दे माभूत्किंतु अवयवपूर्वपदस्वरपूर्वयथा स्यादित्येतदर्थे डित्कारा
 मिति फलितोर्थः । न वक्तव्येति डित्वे ययतोरित्यस्य प्रवृत्तिः कुतो नेति शक्यम् । निरनुबंधमहरोनसानुबंधकस्य तदनुबंधकमहरोनातद
 नुबंधकस्येति परिभाषयोः सत्वात् । इमे च परिभाषे इहे वेडित्वेन ज्ञाप्येते । तत्राद्यायाः प्रयोजनम् । पूरणगुणोतिस्त्रे तव्यमहरोतव्यतोम
 हणाम् । द्वितीयस्यास्तु अडः महरो वडोऽग्नहणाम् । श्वयतेरः । अश्वता वडिः यस्तु नञ्शि श्विपतापरिवृत्तौ तृतीयांतात्परिवृत्त
 इत्यर्थे रागदयः स्फुर्यः परिवृत्तः स वेड्यो भवति । रथाश्चादना र्थे यदुस्त्रिकेवलादिकेततस्य सर्ववेर्धेन भवति न तु च्छा ज्ञादिभ्य इत्याश

वेनारुसंतादेषितइतिपरिःसर्वतोभावेवर्ततइतिभावः। कौमारइति। तेनेतिनिवृत्तम्। अपूर्वइतिभावप्रधानो निर्देशइत्याहुः। अपूर्वतेइति। अपूर्वत्वंतुत्रियाएवइष्यते। पुरुषअपूर्वमायस्कवाभावेत्यनाग्रहः। अपूर्वपतिमिति। नपूर्वपतिर्यस्याइतिवहुव्रीहिः।
कौमारःपतिरिति। द्वितीयोक्तुमारिशहाययंतरिप्रत्ययः। कौमारीति। इहकुमारीशहायप्रथमोतात्त्वार्थेप्रत्ययः। टिड्ढाणिति।
डिप्तातत्रोद्धृता। सामिन्योर्णमासीतिसूत्रात्प्राकृतत्रेत्यधिकारः। पात्रवाविभ्यःसप्तम्येतेभ्यउङुतमित्यर्थेयथाविहितेप्रत्ययाः
स्यः। शारावइति। मुक्तोच्छिष्टइत्यर्थइतिवृत्तिरत्र। अवशिष्टइतितदर्थः। नुच्छिनष्टि। नसर्वजुहोतीतिकल्पसूत्रव्यव
हारीनिर्णयनक्रियापेक्षया। धीकरणात्वादितिभावः। स्थारिगुलात्। वतंशास्त्रेणविहितो नियमस्तस्मिन्स
विहितप्रत्ययोभवतिशयितर्थे। अद्याकयालइति। द्विगोर्लुगनपत्यइत्यणोलुकाश्रुलोरवा। सस्ते
इति। नहसौभसइतिवेदत्राहुः। दिगादिस्वाङ्गवार्थेयदिति। दक्षष्टकादधीति। संस्कारस्त्विहल
जेरित्यत्रसंस्तुतिमितिठग्वक्ष्यतेसत्तृतीयातादोध्यस्तेन्दध्वासंस्तुतमपिराधिकतेवा। इसु
तादितिल्लवे। अंतग्नहाराप्रत्ययोपदेशकालेयत्तांतस्तस्मात्परस्पदस्यकादेशोयथास्या
स्येतिलोपेवहृतेतांतलेपीकस्यकादेशोनभवतीतिठस्येकइतीसूत्रेकैपठः। सिनिपा

हराण्यक्तुशकामित्यन्ये। उदश्चिदिति। अयतेः। द्विपितुक। उदकस्योदइत्युदादेशः। इड
 सेतिप्रथमांतात्तस्मिन्नितिसप्रत्ययेप्रत्ययः स्याद्यः प्रथमांतार्थस्यवेत्तेर्यमासिभवति। इति
 रयति। इतिहतातुसेजायामेतिस्त्रेएवप्रक्षिप्ते। पौराणमासीति। पुराणमासोऽस्यातिथारिषि
 तिहरदत्तादयः। तदस्मिन्वर्ततइत्यधिकारेपूराणमासादएवक्तव्यइतिवार्तिकेनकर्तव्यमिति
 कृतं संज्ञासंबद्धमितिपुनःसाग्रहणंकृतमित्याहुः। इहैवस्त्रेनिपातनादेवशब्दात्स्वार्थेतल्। मंत्रस्त
 मत्रास्तकत्या सतिस्तुशास्त्रिणाकपितुकयाप। आग्नेयोवैवस्त्रेणइतिइहगन्तुद्वैतवात्सरगोनत्यज्यतइतिकथ
 मयंययोगइतिनशेक्यइतिभावः। यस्त्वादादिद्विद्विरिति। इदंचसमाधानंआयमित्यत्रावशुकमिति तेनैवपरिरुपसंभवा
 दिध्वविधानसामर्थ्यमिदनाश्रितम्। उक्तरूपमिति। नपादित्यस्यनष्टइतिरूपमित्यर्थः। शतेतद्राइति। शतशब्देनंत
 वचनः। सोमीति। हलस्तद्धितस्येतियलोपः। रीडः। अतः। अंगहृत्परिभाषया अकृत्सार्वेतिदीद्येनिप्रवर्ततइति
 दीर्घगनहरामित्याहुः। यस्येतिवेति। पित्रीयतीत्यत्ररीडिधस्सावकाशइतिभावः। उषस्यमिति। उषसश्चस्त्रीलिंगो

दिवोदुहितरेवतीति। धावाः। अराण्ययोरयवादः। शुनासीरीयमिति। शुनश्चशिरश्चेति द्वंद्वदेवता द्वंद्वेत्यानइ। शु
नोवायुः शिरः। आदित्यइति वृत्तिरुत्तर। हरदत्तस्तु शुनासीरशब्दइन्द्रसंगुणवाचीत्यनेमन्यत इत्याह नथावमंत्रः। इन्द्र
ये शुनासीरमोक्षिन्यज्ञेहवामरुइति। मरुतोस्य संतीति मरुत्वानिन्द्रः। मरुत्तृतीयम्। मरुत्वन्यम्। अग्निषोमीत्येव इदं
सोमवरुणयोः। वास्तुनः पतिर्वीस्तोष्यति। इहैव सूत्रेनियातनात्साधुः। वेश्मभूषास्तु स्त्रियाम्। वास्तोष्यतीयम्। वा
स्तोष्यत्यम्। गरुमेधीयम्। गरुमेध्वम्। गरुमेधशब्दोकारांतस्तथा वाश्चलायनः। मरुद्भोग्रुहमेध्वेयइति। कालभ्यो। का
लभ्योयेप्रत्ययाभिवार्थेवद्व्यंतेतेसास्पदेवतेत्यस्मिन्तर्धेनेनातिदिश्यते। वत्करणे सर्वसादृश्यार्थम्। तेनयस्माद्वोविद्वि
तथैवोदाहरितमासिकेप्राद्वेषेणमिति। कालाठञ्। प्राद्वेण्यः। डामहजिति। एतच्चवत्साध
गोमह्वस्ययश्चनियासतेतेनावग्नहंसिद्धतीत्युक्तेसकारपाठेति। अन्यथाप्रक्रि
भावः। एतच्चमनोरमायास्थितम्। अन्येतत्करीत्याऽविसोठभिव्यत्रधत्तनिवारणेपि
हिरयंतत्किप्यविदूरित्यादिरुयसिद्धयेसकारपाठसामर्थ्यापक्षीणत्वात्तस्मादिव
रपाठसामर्थ्यादिति व्याख्येयमित्याहुः। तस्यसमूहः। इहाचिन्ताठकतनुदा

मसिर्दिनाप्रतिपदय आदीश्चवस्यति। तथाचचित्तवदाद्युदात्तमगोत्रांतेप्रतिपदे
 शयेनोदाहरति। काकंवाकमिति। एवंवाकंम। काकहकवकशहः। प्राणिनांकुपूरा
 प्राणिवाचिनाये आदिभूताः। कवर्गात्पूर्वतेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रात्रार्थः। अ
 यत्तुहतिन्यासयोः शोकमित्युदाहरति तदुपेक्ष्य। षट्ठिकादीषुभुकशहस्यपाठात्
 नतिरुदत्तादयः। मिह्यादिभ्योः एर। मदेमिति। अचित्तवदाद्युदात्तः। गार्मिणमिति। अनुदात्तादिस्याद
 मज्जातः। सितिर्हिस्मिनाद्युदात्तठिलोपोऽस्याताम्। नचमस्याठइतिपुंवाचकत्वात्पतिर्देशान्नठिलोपः स्यादितिवा
 च्यं। इतिनीनांसमूहोहास्तिकमित्यत्रापठिलोपानापत्तेः। तस्मात्स्त्रिप्रत्ययनिवृत्तिमान्त्रपरंतत्तननुरु
 पादेशकमितिवोध्यमायौवचमिति। युवतिशहस्यावुदात्तादित्वादभिप्रासेऽप्यर्थमिहमाठः। पुंवद्वावातिप्रत्य
 यनिवृत्तिः। अन्नितिप्रकृतिभावः। ननुमस्याठइत्यत्राठेन द्वितेविवक्षितेपुंवद्वावइत्यभ्युपगमात्तडितोत्पत्तेः प्रागे
 वतिप्रत्ययनिवृत्तौ सत्या कनि न्युह षीतिकनिनंततया आद्युदात्तत्वादस्यसिद्धयेति चेत्सत्यम्।

अतएवमिन्सादिषुष्वीतिशब्दाः प्रत्याख्यातः। इहयवतिशब्दाः सामर्थ्यात्पुंवद्भावोनेतिवृत्तिकारोक्तिर
प्यतएवनिरस्ता। नन्वेवंगमिणोयोवतेगणेइत्यादिप्रयोगाभाष्यमतेनसंगच्छेरन्तिसाशक्याहशत्रान्नादिति। युवोः। समा
हारद्वेष्टेसोत्रेपुस्त्वम्। उकारस्तुच्चारणार्थः। तेत्सेजः। तेननन्दनः। कारकः। नन्दानाकारिकाइत्यत्रोगिस्त्वत्तयौनुमडी
पौनस्तः। अनुनासिकयोःरितिकिम्। ईर्णयुः। प्रकृत्याकइति। इहएज्जन्यमनुष्यमहरोव्यर्थम्। इतिशब्देनापत्यस्यवे
तियन्त्रोपस्यप्राप्त्यभावादतएवगोत्रोद्घोषेत्यजतयोर्निहरीसार्थकमन्यथागोत्रमहरोनैवसिद्धेत्यार्गमहरोनकुर्वा
यतोमेननिकासतोज्ञादित्वाहुर्न। वाईकमिति। यद्विदुस्त्वेपिवाईकमितिप्रयोगोस्तीतर्हिमनोज्ञादि
णवः। ननुत्रयोप्यमीवद्वस्तेभ्यः प्रकृतोयजवास्तवश्चाद्यनियन्निवारुपेविशेषा
णाप्याद्युदात्तत्वात्। स्त्रियांविशेषस्तनशेक्यएवतपुंसकत्वात्। यजश्चेत्यत्रा
खरितत्वादितिचेत्सत्यं। अहद्वाहपिकुतश्चिद्धिधानार्थयन्वचनम्। त
दिति। एष्टेस्तोत्रविशेषः। एष्टम्। एष्टानासम्भूतः। एष्टः सुडहइतिनु
कृतातुवार्तिकस्यसहायशब्दोयिस्तत्रेप्रक्षिप्तः। अनुदात्तादेरन्त्र। आष्ट

स्तिधेनोरिति ठगेवेत्याशयेनेह सूत्रे चित्तवंतमुदाहरति। कापोतमि
 मपरशद्वैमध्योदात्तौ। नचशकुनीनां लघुपूर्वमित्याद्यदात्राविति
 तत्र व्याख्यानादित्याहुः। खंडिका। आधुदात्तार्थमिति चित्ताद्वकोवाधनार्थवच
 प्रत्ययो धर्मवक्ष्यते सतस्याः प्रह तेसमूहेऽपि स्यादित्यर्थः। बुजादयो हि चरगोभ्यो
 नाययोरिति तु वार्तिकं। तद्व्यनेनेवातिदेशसूत्रेणान्तिजाप्यते। काठकमित्यादि।
 ग।...। दुर्गा। छंदोगोधिकेति न्यः। यञ्छाविति। यथा संख्यस्तथा ठगराणविति। केशशब्दाद्वचनत्वेन
 ठकविषयो दर्शयति। तस्येत्वनुवर्तत इत्याहुः। वषट्तादिति। वीषयशब्दार्थमाहुः। अत्यंतेति। भौरिक्या। न्याभ्यां गरा
 भ्यां यथा संख्यमेतो प्रत्ययौ स्तः। भौरिकि विधामित्यादि। क्लीवत्वं लोकात्। सो स्यादिति। छंदोनामाक्षरे
 यत्तानि वंशने घंत्वादि रिह विवक्षितं। तद्वाचकात्प्रथमांतादस्येत्यादि सति प्रत्ययः स्यात्। यञ्छादिमानसः
 प्रगाथश्चेत्। प्रगाथ्यत इति प्रगाथः। ग्रंथसंज्ञं इत्यस्मादकर्त्तरि चकारक इति कर्मणि घञ्छोरादित्वादि
 उपतकारयोर्लोपः। अन्येतु प्रगीयत प्रगार्थः। गेशद्व्यतः। ऽपि कुपि गार्तिभ्यस्थानित्याहुः। यत्र छ

अवावाहस्यातिसः क्रियंते प्रगाथः। वैष्टुभमिति स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनप्रतिवर्तत इति न्यायेन क्लीवते
ति भावः। संग्रामे। ननु प्रथमादित्यधिकारत्प्रथमोच्चारितसंग्रामवाचिनस्य प्रत्ययं प्राप्नोति। न प्रयोजनयो
रुत्पत्त्युत्पत्तौ आह। सोऽस्येतीति। एवं वा प्रथमातविशेषराद्वागप्रयाजनयोर्दृशां प्रकृतित्वं अस्येति प्रत्ययार्थवि
शेषराद्वागसंग्रामस्य प्रत्ययार्थसंबन्धे शक्यमिति भावः। तथाचायमिदं सूत्रार्थः। प्रयोजनवाचिभ्यो यो
रुत्पत्तिरप्यश्वप्रथमातेभ्योऽस्येति षष्ठ्यंतार्थे रास्यात्स वषष्ठ्यंतार्थः संग्रामश्चति। तदस्याप्र। प्रथमा सो तात्प
र्यं रास्यात्स वेत्स स स्यंतार्थः। क्रीडा भवति। प्रहरणं किम्। मालाभूषणं मस्या
मस्या सेनाया। घञश्च। हृद्गुरादिति। तेन रयेन यातयत्र जिगतीत्यंगस्य विधी
पिद्य अंतत्वादिति भावः। घञः किम्। शयनयतनमस्यां वाजाते। क्रिया किम्। प्रा
तः सास्यामित्फकिः। क्रीडाया मित्यस्य निवृत्तिर्यथा स्यादिति। अतएवाह
रादध्येतारिवेदितरिव प्रत्ययः स्यात्। हिस्तदुद्गुरां मधी। याने विह

संतादयः शब्दास्तत्प्रतियादकमर्थे गौरा अप्यधीया नोपप्रत्यय
न वेदितर्थवप्रत्ययः स्यादिति भावः। **क्रतुव्यादि**। क्रतुविशेषेति। स्वरूप
दिष्टेव क्रतुशब्दः पमेत। नापि क्रतुययीया रणमुक्थादिगणे यज्ज शब्द पाठ
तर्पणीत्यर्थः। **आगितष्टोमिकइति**। संस्थाविशेषवाचकस्याप्यग्निष्टोम
मरुतप्रयागः। **तल्लक्षणेत्यादि**। तत्प्रतियादकप्रतिसारव्यमित्यर्थः। **नेद्येतइति**। अ
दातिभावः। **त्रिविधेति**। त्रिविधा विद्या अधीतइति विंग्रहेतुतद्धीतार्थे द्विगोविद्यइत्यवस्थात्
द्विगोर्लुगनयत्यइति। सुकप्रवृत्तेरिति भावः। **आख्यायिकेति**। गद्यपद्यरूपो ग्रंथविशेषइत्यर्थः। **सव**
दिरिति। सादरित्यवसिद्धे सर्वदिग्गुरा मर्थवत्यरिनामाज्ञापनार्थः। **सवार्तिकइति**। वार्तिकान्तरमधी
तइत्यर्थः। **अतवचनेऽवयिभावाः**। अवयवीभावेवा कालइति मरुस्यसमावः। **इवन्निति**। पदशब्द
नयदंयस्यतस्मादिकन। शतशब्दात्षष्ठशब्दाच्च परोयंयथि शब्दस्तदंतातुषिकन्वाच्यइत्यर्थः। शतप
थिकइति। वृत्तिकृतातुवार्तिकेवहुलमिति पूरयित्वा शतपथइत्यरांतममुदाहृतम्। तनुभाष्येनह

८८॥ षतफलं दर्शयति शतयथिकीति। अथवा धनार्थमिति। भाष्ये तु प्रत्याख्यातमेवेदं सूत्रम्। तद्दीत्या तद्विधि
तद्विधिः अनामिधानान्नेति वा बोध्यम्। वसंता उक्थादिष्वेव वसंतादीन् पठित्वा वसतादिषु वा उक्थादीन् पठित्वा अन्यतर
ऊक्त्वा मवक्तुम्। अथर्वणमिति। अथर्वणप्रोक्तः उपचार इत्यर्थः। अथवा आथर्वण इति भाष्योक्तेः साधकः। गाथि
विदथि। इति नरायणपत्य इति सिद्धेः पत्यप्यणि प्रकृतिभावार्थमयतेन प्रोक्तमित्यधिकारेऽपि भाष्योक्तविकल्पः। वशि
ष्ठः विश्वामित्रोऽनुवाक इत्युदाहृत्याथर्वणो वा अथर्वी। मारुतः। गाथिनः। वेदथिनः। कैशिनः। गाथिनः। एषश्चित्रिया
नादिभ्योऽतिस्त्रियगोत्रे विहितो यो एषस्तदंतत्र पश्यते। प्रकृते तु ब्राह्मण गोत्रप्रसयां
ना। अथैधकेत्यार। तत उज्जोलुक् स्वाफलकः पुत्रः। वसिष्ठ इति। अथ्यार। ततो लुक्
विकादिभ्यः फिञ्। ततो लो लुक्। तैकायनिः पुत्रः। वामरथा इति। कुर्वीदित्वा स्थ
ति शेषिको रार। इति ति। एषश्चित्रिया र्षे सुदाहृत सूत्रे तोत्यर्थः। अथ्यार।
तभावः। नन्विदं वा न्यस्मिन्सपिंड इति सूत्रस्य भाष्ये केयटाभ्यां विरुध्यते।

तय

तिटकातरेता घून्यतइज। तस्यैकान्रियोतिलुका। अत्रिभगुकुत्सेतिठकोपि
रुहोतुठकोऽग्रहणात्ततः परस्येओलुङ्गस्यादिसाहुः। वक्तस्तदासिपुत्र
धुस्वमितिजेयम्। इज्येतीति। पुनिलुगितितुकापिप्रत्ययलक्षणेनेजंतम
महशास्त्रीयन्नतुलौकि। कमितितत्रवक्ष्यतइतिभावः। स्वरेइति। लुगभावेप्रत्ययस्य
य। अस्यात्। लुकिस्तुतितीकारउदात्तः यस्मिन्नतीतिभावः। अष्टकमिति। संख्यायाः संज्ञीस
धत्तः। यद्यनेष्टितिसंख्याया अतिशदेतायाः कन्। संख्याप्रकृतिकादिति। संख्याप्रकृतिकप्रत्ययान्तादित्यर्थः।
कालापकइति। कलापिर्वाहोत्प्राक्तार्थेऽगार। सवस्तुचारीत्युपसंख्यानादिलोपः। ततोध्येतर्यरा। तस्यप्रोक्ताल्लुगिति
लुक। कालापातामाम्नायइत्यर्थेगात्रेचरणाहुज। ततोध्येत्वेदित्राणोलुकन। स्वरेस्त्रियांवविशेषः। छंदोवा
स्तराणिइहमंडूककृत्यानुष्ठतंप्राक्तादितियंवम्पंतंजसंतत्वेनविपरिणाम्यते। छंदोवास्तराणीत्यनेनसामाना
धिकेररापात। प्रोक्तेशब्दप्रोक्तार्थेकेप्रत्ययेलाक्षरिकाइत्याशयेनाहप्रोक्तप्रत्ययान्तानितित्तिद्विषयाणीति।
तच्छब्देनाध्येत्वेदित्प्रत्ययः पराहृष्यते। विषयशब्दस्त्वहानत्यभाववाचीनतुदेशवाचीत्यभिप्रेत्याहप्र

राम

२८

तयंविनानप्रयो ज्ञानीत्यर्थ इति । पाणिनीयं पाणिनीया इति वद नियमेन प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमतदिति भावः । छदोग्न
हरणादेव सिद्धे वा एतन्नामहरणं विरंतं न वा एतन्नामेव तद्विषयत्वार्थम् । तेनेह न । पा ~~ल्लव~~ ल्लवल्केन प्रोक्ता निपात
वल्कानि । यन्त्रेतात्करावादिभ्यो गोत्र इण् । आपसस्येति यलोयः । याञ्च वल्क्यादयो हि पाणिन्यपेक्षया नूतना इति ह्ये
हतां व्यवहारः । चकारौतुक्तसमुच्चयार्थः । तेन काश्यपिनः कौशिकिन इत्यत्र कल्पेपि तद्विषयत्वं सिद्धम् । काश्यपको
शिकाभ्यामृषिभ्यामिति प्रोक्ते रिणिः । अध्येत्रणे लुक् । छदीवृद्धराणीति किम् । पाणिनीये व्याकरणम् ।
~~अद्वि~~ अस्तित्युपाधिकात्प्रथमांतादस्मिन्निति सप्तम्यंतार्थे यथा विहितं प्रत्ययः स्यात् । प्रत्ययात्
शब्दस्तसकल्लोकप्रसिद्धदेशे यथा स्यान्तत्वाधुनि वृत्तं केति ते पीत्येतदर्थः । ~~अद्वि~~ अ
निपातनात्सप्तमीसमासः चतुरर्थिकत्वमिति । चतुर्णामर्थानां समाहारश्च
पदित्वाह न । चतुर्थे भवा इति तद्वितार्थे द्विगौतु द्विगोर्लुगनपत्य इति ठने
वक्त्रो विहितो यो मतुपतदंतादिति ये यधिकरणो न व्याख्यानादि

॥ रयत्यंगानुरागमिति । मत्वंतविशेषणमिति । संभवतिसामानाधिकरण्य
 भावे मत्वंतविशेषणस्यादेवततश्चादिमतमित्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः
 तीत्यर्थस्तथावफलितमाह । रोगीशब्दादिति । पंचम्याः सौत्रोलुगित्येके । तदंतादिति ।
 ॥ विशेषवचनादविशेषणविशेष्ययोः कामचारमाश्रित्य संगसप्रत्ययविधौ प्रतिषेधइत्य
 ॥ तदंतावधिरिति भावः । **कुमुदशब्द** इत्येतमेकं समस्तपदम् । अरीहुरागदित्यपरम् । तत्र प्रथम
 तः कुमुदातानां चतुर्यङ्गिद्वंद्वविधायद्वितीयेन काशादिकुमुदातद्वंद्वेन सह्युनद्धं बोध्यः । तेन कुमुदशब्दस्य द्विमांसे
 यिनैकशेषः । आदिशब्दः प्रत्ययसंबन्धतइत्याह अरीहुरागदिभ्यइति । पक्षाघातगीरामाहा **पयइति** । जनपदेत्यु
 ष । तन्नस्तीत्येव । नेह उदुवराः संत्यस्मिन्नौ दुर्वरो जनः । न ह्यननुवंतं नाम धेयम् । जनपदस्यैकत्वादेकव
 चने प्राप्ते च वचनादिफलकमिति देशमाह । **लुपियुक्तवदिति** । व्यक्तिवचने किम् । शिरीषा रागमदरम

राग

वोगनामः शिरीषाः। वरणादिभ्यश्चेति लुप्। तस्य वनं शिरीषवनम्। इह वनस्य तित्वमिति दृश्यते। ततश्च विभाषोप
धिवनस्य तित्वमिति यात्वं स्यात्। न चान्न शिरीषाणां मिति षष्ठी बहुवचनं कुतो नातिदिश्यते इति। वेदत्राहुः। वचन
मिह संख्या न लेकवचनद्विवचनादि। न चैवमपि संख्या बाधकत्वेन श्रुते। षष्ठी प्रतीक स्यात्। तामिति वाच्यम्।
षष्ठ्यर्थस्य तद्धितत्वं तर्जितत्वाद्कार्थे प्रथमाया एव युक्तत्वात् इति। पंवाला इत्यादि। यद्यप्यत्रामिधेयलिङ्ग
वलेपीष्टसिद्धिस्तथापि कटुवदर्थी अदूरभवो गतामः कटुवदरीत्यादि सिद्धये प्रकृति लिङ्ग
तिदेति भावः। पूर्वाचार्यान्ुरोधेन कृतं सूत्रं संप्रति प्रत्याचष्टे तदशिष्यमिति। पंवालाः। अंगाः। वंगाः। कलि
नामः। यथा यथं बहुवचनाद्यं ता एव संज्ञाः। न लेत्रयले जलिङ्ग संख्ये प्रतियादनीये। आयो दारा रव्यादि
संख्ये प्रतियाद्येते इति भावः। उयजीवकं प्रत्याख्या योयजीव्यं प्रत्याचष्टे। लुब्धो गेति।
सूत्री लुप् शब्देन विवक्षितम्। अशिष्यमिति संवध्य त एव तदाह। लुवषीति प्रकृति प्र
तमाह। अवयवार्थस्येति। अप्रत्यानादिति व्याचष्टे। अप्रतीतेरिति। पंवा
ला जनपदेपीति। तस्य नीवासो दूरभवश्चेति तद्धितो नैवोत्पद्यते किमनेन लुपो विधाने

वंघं पंचानादि शब्दो जनपदेषु प्रयुज्यत इति नार्थः । सूत्रेणोत्तरार्थः । प्रसंगात्
 ष्टे । प्रधनेत्यादि । विशेषणानां । यद्यपि सूत्रपाठे लुपियुक्तवदिति सूत्रादने
 तास्वत्वात्तत्रैवेवं व्याख्यातुमुचितम् । तथापि जातेः प्रतिषेधमात्रपरमिदं न तु पु
 तत्र नोक्तमित्याहुः पंचामारमरणीया इति । कथं तर्हि पंचाला जनपदसु मिदः संपन्न
 याग इति । विज्जनयदं विधेयता दित्येवेति । पंचाला विशेषणताभ्युपगेतु तच्छ्लिगाववनेस्तत्त्वा
 पंचालः सुमिक्षाः संपन्नयानीया इति । हरीतक्य इति हरीतक्यादिभ्यश्चत्वरणलुपः । तत्र हिनुप्रत्यतो लुव लुव
 नते । खलतिकमिति । वरणादिभ्यश्चेति लुपः । वंवेति संज्ञायामिति कने लुम्भनुष्य इति लुपः । वंचात्वरणमयः पुमा
 न् । वरणादि । वकारेणुक्तसमुच्चयार्थस्तेनास्याहतिगणत्वं सिद्धम् । वरणा इति । एवं कुटुवदरी । शिरीषाः गो
 दौ । खलतिकमित्यादि न्युदाहर्तव्याणि । वक्षस्यासिद्धत्वात् स्मिन्कर्तव्येति लोपो न स्यान्निवदित्याशये
 नाह सञ्ज इतीति । नञ् नित्यत्रापि परत्वात् नञ् इत्यनेनेव वकारेण न तु मादुयध्याया इत्यनेनेति भावः । नवा

रामः

३१

नानिहतिर्जाता पृथक्साकल्यं वा प्रयोजनम् । तच्च निहतिस्तान्नप्रयोजनम् । अइकाशालादीनां मु
त्वादिपाठेन उतः प्राचीनेष्टेयपुष्पादयो न प्रवर्तन्ते इति ज्ञापनात् । अन्यथा ह्यष्टुत्वेव सिद्धे तस्या
ठस्य वैयर्थ्यप्रसंगात् । नाप्यर्थसाकल्यं प्रयोजनम् । जाताधिकारात्प्राक्पाठस्य मर्थ्यादेव तस्या भा
तः । यदि संनिहिते जातार्थे एव घादयः स्फुस्तदुत्तरे सुभवाघर्थेषु तु प्राग्दीव्यतविशिष्टावधियशिद्धि
वर्थेषु निधीयमाना आणदयः स्फुस्तदा जाताधिकारानंतरं मेव प्राक्पाठविश्यादिभिस्सह राशुवावरपारेत्या
न तस्मात्प्राथमिकं सत्रमिति वेदत्रोच्यते शेषिकत्वे प्रयुक्तकार्यविशेषे ध्वनयितुं क्रिमा या
पिकान्तु चर्यादित्यादिश्लोकेन यति । एव वश्चाकः सन्निधौ मनुविधौ
तत्तत्तत्रैव व्याख्यास्यति । अपत्यादिष्टेयपुष्पादीनां निवृत्त्यर्थमप्यधिकार आ
सिद्धिर्ज्ञातवाच्यम् । ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वे दोषतादवस्थात् । आइकादिभ्यो य
वमस्यापि संभवाच्च । एवं स्थिते चाक्षयमित्यादिषु गृह्यमाणत्वादप्यकार

सुवचमिति दिक् । विग्रहीतादपीत्यादि । वचनमेवेदं सूत्रे यथा संख्य
कुत्सिताः त्रय इति इह वदुर्बो हिरपि सुवचः । इहैव निपातनात्कोः क
मिति तु प्रत्ययस्य यम् । कुल्याया यलोपश्चेति गणसूत्रम् । कुल्यायां जातः
कुंठिनः । माहिष्मतीत्यादि । दक्षिणायश्चात् । अव्ययमिति । साहचर्यादि
त्यस्य त्रसर्वनाम्नो हतिमात्र इति पुंवद्भावश्चैव नास्तीति बोध्यम् । पाश्चात्त्य इति ।
कथं न्यातेनैः कश्चन तु घमान्न इति । न च दिग्देशवा विनियश्चाच्छब्दे सावकाशं त्यक्तं कालवाचवाद्युघुलो
वाधेते परत्वादिति वाच्यम् । अथादिपश्चादिति द्विमचाद्युघुलो वाधस्य दुर्वारत्वात् । सत्यम् । पश्चात्तन्वन्ति पश्चा
त्तना इति यथा कथं समाधेयम् । कापिश्याः पृक् कापिशीशब्दात्पृक्क्यात् धित्वान्दीप् । तदाह । काट्यपशा
यनीति । रंममु । रं कवोजनपदस्ततः प्राग्दीव्यतो रित्यणप्राप्तः । तदाधकत्वेनाह छद्दयीति बुद्ध्यप्राप्तः । तमपि वा
धित्वा ओर्देशेठ न्यासस्तत्पुको यधादृणवाधकस्ततोपि यत्त्वा कच्छाद्यणि प्राप्तेऽनेन पृग्गणो विधीयेते ।

सिद्धत्वाद्वाप्युपधाया इत्येव तत्र न्याय्यमिति वाच्यम् । प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग इति उच्यते । पसर्गोदसमा सेपीत्
 त्रभाष्ये निर्णीतत्वात् । ननु वेतस्वानित्यत्र वेतसशब्दस्य सुवंतत्वेन पदत्वात् अतु यो ऽति स सामर्थ्या ढिलोपे एक
 दशविकृतन्यायेन पदत्वात् स स्वरुत्वं स्यात् । न च स्थानिवत्त्वेन निर्वीरुः । पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति वक्तव्यं
 यः । अतरे गुरुत्वं प्रतिबहिरंगस्य ढिलोपस्य सिद्धत्वात् । न च बाह्यी बहिरंगपरिभाषा त्रैयादिकेन जानातीति
 वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । नन्वेवमपि स्वादिष्ठिति सातस्य पदत्वे तदस्मिन्नयत्नस्योत्तरंगत्वाभावद्विष्टं ग
 र्हेतुः । ननु तदुक्तीरमेव । न वनघोमत्तुचितिवत्तुरर्थ्या मत्तुपो विधानाच्चातुरर्थिको अतुय मत्वर्थीय
 त्वं शङ्कम् । ढिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । न च पदत्वे येवम् । स्थितिविधिना सह कार्यका
 धादिति वेदत्राहुः । पदसंज्ञायां यथेदिशं पक्षाभ्युपगमात् पूर्वत्रासिद्धेनेति निषे
 षः । सातस्यापदत्वादिति । एतेन घटी आगमकी सत्रत्वादिष्ठिति पदत्वाज्जस्त्वस्या
 दिति शङ्कापियरास्तोतिदिक् । ननु प्रक्रियात्वात् प्रवायद्वत्तुवेव विधीयताम्

त ७

कृतस्य मनु योदितमतिदिश्य तां किमने अतु विधानेन सत्यम् । अन्यतो विधा
 यन परं वार्त्तिकमाह महिषा च्चेति । शिखाया । निर्धृता घर्थं दशैतन्नाम्यस्य गोवा
 मजायामिति यं व मेवस्य मारणं त्विदेशीयशिखा वलं इति रूपमिच्छार्थं । नदादीनाम
 त्रवेत्सादयो नडादयः । नदाद्यंतर्गणसूत्रमाह कुं चेति । सर्वतश्चान्नियमि । उभयत्रा
 नालुके । ठेलोप इत्यतो लोपेन वर्त्तमाने लुगाहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह सर्वलोपार्थमिति । यमात्र
 स्येति । न वादेः परस्येतीकारस्य भाव्यमिति राच्यम् । सूर्यतिथ्येत्यतो यकारसंबन्धस्यैव लोपस्यानुवर्त्तनादिति
 भावः ॥ ॥ इति चतुरर्थिकाः ॥ ॥ शेषे लक्षणां वेति । ग्रहणाद्युक्तादिष्टयेष्टरसूत्रानुपात्रेषु अत्रेणावि
 धायकमित्यर्थः । ननु लक्षणां तावद्व्यर्थम् । तस्येदमित्यनेन वाद्युपादीनां संसृत्तमभक्ष्य इत्यनेन रा
 षादीनां सिद्धेः । तथा अधिकारोपि व्यर्थः । तथा हि अधिकारस्यापत्यादिवर्तु रर्थरयदीनेष्टर्थेषु घादीनां घुघुलंता

कोपधत्वादेवाणि सिद्धे कच्छादिषु रंकुशद्वयस्य पाठो मनुष्यतत्त्वयोर्वृत्तिधनार्थ इति कैयटः । अतएवाह रंकवको मनुष्य इति ।
कवितुल्यकव इति पश्यते स तु लेखकप्रसादः । स्यादेतत् । अमनुष्यग्नहराणि हव्यर्थे अथवा देनवुज्जातत्रस्य गणोर्वीधेनाम
नुष्यस्य वयस्य वसानात् । अणग्नहराण्यपि व्यर्थमवकच्छादित्वा देवतसिद्धेः । अत्राह काशिकाकृतः । नार्यप्रसन्नप्रति
षेधः किंतु पर्युदासत्वेन मनुष्यमिन्ने प्राणिन्येव व्यभिधीयत इति रंकवः कवत्वं इत्यत्र न व्यक्तं । विशेषविहितेन व्यक्ता अणो
वाक्ष्यमाणमृदित्वा रणग्नहरां क्रियत इति । भाष्यतु अप्राणिन्यपि व्यक्तं मंगीकृत्येदं ह्यमपि प्रत्याख्यातम् । **घुषागयादि**
वेति नर इति त्वेन निर्देश इति भावः । अथाचीदक्षिणादिक । द्वितियो वर्णाः षकारो न तु दंतो व्यः ।
दौ तथा दर्शनादिति स्थितं मनोरमायाम् । केचित्तु प्राच्यवाची प्रतीव्यस्ता इत्यम
काचिकेपुरस्कृतसूत्रेणैवागिति पठित्वा वाच्यमित्युदाहरंति । प्रागप्यगिति वेदे तु व्यत्यनेव कारस्य
स्तात्पता अव्ययास्ताद्विन्नास्त्वनव्ययाः । उभयेषामपीदृशेण अविशेषात् । कथं तद्विसंस्काराः प्रा
णं कुशदाद्यते बाधित्वा परत्वाच्च घुलौ बोध्याविति । **वर्णरिति** । अदूरभवश्चेत्यर्थस्तथा ।

५। **इत्था** दो। पदांतत्वात् सत्त्वात् प्राप्ताव यमारंभः। आदिग्रहणं व्यर्थं यस्मिन्निधौ रि
 धूस्तया तादी किम। सर्पिस्त्याद् वति। तद्धिते किम। सर्पिस्त्यति। तिङं तस्य प्रतिषेधो वाच्यः।
 दागत इत्यादिरर्थः। **ओत्तराह** इति। इहाद्यदात्तत्वं स्त्रियां ठाप्रबोध्यः। यदात्तत्वात् तस्यादि
 मे हेति परिगणनेन सथोभावात्तदोत्तराह शब्दोऽदो दात्तत्वं स्त्रियां ङीप् विशेषः। **वक्ष्यमाण**
 वि। **न्यावर** मित्यादिनेति शेषः। **वक्ष्यत** इति। श्वसस्तु देस्यत्र दिक्पूर्वपदादसंज्ञायामित्यत्र सौत्रत्वात् संवम्यर्थे स
 तमीत्याशयेनाह सज्ञाभूताया इति। **मद्रेभ्यो** च। वहुवचननिर्देशाज्ज्ञानपदवाची गृह्यते न तु मद्रपर्यायः। **दिशो मद्राणां**
मिति। दिग्वावकादुत्तरपदस्य जनपदवाचिनो मद्रभिन्नस्याचामादेर्द्विः स्याज्जितिशितिकिति च तद्धित इति सूत्रार्थः। यो
 र्वमद्र इति मद्रैकदेशे मद्रशब्दस्य हतोदिकात्वेन सामानाधिकरण्यात्तद्धितार्थेति समासः। **उदी** च। दिग्ग्राहणे निवृत्तम्। उदी
 व्यग्रा मात्किम्। मायुरः वक्षवः किं ध्वोजः। यिष्यत्यादि ङीप् तोष्वजीशब्दः। अंतो दात्तात्किं। शार्क राधानम्। शर्क
 राधानशब्दे धाशब्दाकार उदात्तः। बहुत्तरपदप्रकृतिस्य रपोलित्स्वरे स्यावस्थानात्। शैवपुरमिति। प्रस्य परवहं **रा**

ताच्चेतिरुन्तभवति। दृष्टादिति तत्रानुवृत्तेः। प्रस्थोत्तर। उदीच्यग्न्यामलक्षणायाः जोषवादः। पालदइति। पलदीति।
कारांतइत्येके। नांतइत्यन्ये। लोपेसतियरादेशात्संहितातुल्यैव। वाहीकशब्दः कोयधोपिपलब्धादिषुपञ्चतेपरं
छंवाधितुम्। अन्यथायांवाधित्वापरत्वाच्चरुपस्यान्कोपधप्रयुक्तैरा। अष्टद्वसावकाशइति। यद्वत्तमनिभवे
याद्वत्तमः। अन्तितिप्रकृतिभावस्तनगणोस्मिन्नलोपोनियाननादितिहरदत्तादयः। सौतंगमेरिति। सुतरा
मादिभ्यश्चातुरर्थिकइज। शास्त्रीयसितिनन्वयसाधिकायादव्यत्रलोकिकं गृह्यतइतिवेदत्राहुः। पूर्वसूत्रेगोत्र
ग्रहणं नैवपमृतिगोत्रंगृह्यते। कएवादिभ्योगोत्रेयः प्रत्ययोविहितुदंतेभ्यइतिगोत्रप्रत्ययानुवादेनतत्रा
गर्गार्धतर्गताः। गर्गादिभ्योयजित्यत्रतुगोत्रिकुंजादिभ्यइत्यतो गोत्रइत्यनुवर्तते। तेन
यते। अयत्साधिकारस्थत्वात्। तदेवहीजश्चेतिसूत्रेनवर्ततेइति। नछन्वाअपवादइति।
रुणास्येति। तेनइजः प्राचामितिभरतेभ्योपवप्रत्ययस्यलुङ्भवति। औद्दालकिः। पि
र्हीदगोपुष्टेतिस्त्रेकैयटः। भवतः। धादिरयंप्रसंभोततुशादिः। पदसंज्ञा

तति। काश्याभ्यः। उकार उच्चारणार्थ इति। उभयत्र नकार एवानुबंधस्तस्य
 शेषार्थ इति भावः। आपदादीति। गणसूत्रमिदम्। वृद्धादेवेति। वृद्धच्चेत् प्राचा मे
 ति। अप्रादेशवाचिनो वृद्धस्योवरं तस्या भावात्। धन्वयोपधाधन्वेति न स्वतूप्य
 वादित्याशयेनारुधन्वविशेति। एरावतं धन्वेति। यद्यपि समानौ मरुधन्वानौ इत्यम
 रः। तन्नाम धन्वेति भाष्ये रुस्वपाठान्नपुंसकोपि धन्वशब्दोत्पेवेति बोध्यम्। उत्तरेणेति। ऐपध
 तादिनाम्। वः। जनपदा। सचासाववधिश्चेति कर्मधारयाज्जनपदरूप एवावधिलभ्यते। नच जनपदत्वादेव सि
 द्धम् अवधिग्नरुणव्यर्थं तु जेव यथास्यान्नान्यदि ते तदर्थे तस्यावश्यकत्वात्। अत एवा जनपदावधिवाचिनास्त्रिग
 त्रंशद्वाकृत्तैर्न पदादिति छेदनं भवति किंल वृद्धादपि बहुवचनविषयादित्युत्तरसूत्रेण तु जेव भवतीत्याशयेनोदा
 हृतं। हरति त्रैगर्त इति जनपदतदवधौ श्वेतिसूत्रे जनपदावधिवाचिन उदाहरणं मनुष्यामायनवदित्यादिवो
 ध्यम्। नागरावासरण इति। कत्र्यादिषु मोहिषातीति संज्ञाशब्दसाधुवर्ती संज्ञाभूतनगरशब्दस्य वठकजा

नागरेयकरतिभावमितिभावः। विभावाकुरु। कुरुशब्दः कश्चादिपुप्यते। तत्सामर्थ्यात्तद्देशसिद्धिरितिप
रिशेषादिभाषाग्रहणं युगंधरार्थमेव। अहंदादपीतिनित्यप्राप्तौ बुजनेन विकल्पते। मनुष्यतत्स्थयो
स्तुपरत्वान्नित्यएवबुजकौखकोमनुष्यः कौखकमस्य हसितं एतदर्थमेवात्यकच्छादोपाठः। अन्यथा अनयो
वविभाषया बुजरोः सिद्धौ किंतेनेतिभावः। सैधुति। ओर्देशदितिच्छासः। बुजिसिद्धेति। मनुष्यतत्स्थयोरि
त्येनेन। गरादिभ्यश्च। एभ्यो देशवाविभ्यश्च। स्यात्पूर्वपक्षादिशब्देभ्यस्तु देशवावित्वाभावेपिपाठसामर्थ्याच्चः।
मुखतत्त्वोरिति। गरासूत्रमिदम्। सप्तस्यंताभ्यामाद्यादित्वात्तसिः। मुखतीमिती। मुखे जातमित्याद्यर्थत
सकालस्यलोपेयस्येतिचेत्यकारलोपः। कुञ्जतस्येति। इदमपिगरासूत्रम्।
नन्तात्स्वशब्दहादेराहतिगरात्वाच्चः। देशवावित्वाभावेयिपूर्वप
गाप्रख्यानादितिसूत्रेनहिस्वकीयस्यैवप्रत्यारव्यानमितिन्यासकोराक्तिः
रोव। सौवम्। द्वादादीनां चेत्थैव। स्वीयमित्यत्रतुषाकीताच्चः। अंतर
वस्यसमसिस्वार्थिकनिबन्तं तथैकमिती भवति। अविनाभूतेमित्य

कोपधादरिगत्यरवाप्तः। आयोमुखीयमिति। वाहीकुगामलक्ष
 दादरिति। आदिशब्देनरोपधेतोरित्यादिना प्राप्तस्यबुद्धः। यवतीयशक्तिः।
 रित्येति सत्रतुयवतीयस्यराजदमेइत्यर्थेष्टो तादरा। कृपराभा रक्षाजशब्दो
 यार्थः किंतु प्रकृतिविशेषणमित्याह भारद्वाजदेशेत्यादिना युष्मदस्मदोः
 इत्यादिनित्येष्टे प्राप्ते खत्ररोगरपिविधानार्थमिदम्। पक्षारिः। अन्यतरस्यां गह्वरा
 दि। तथा चैते त्रयः प्रत्यया इति वैस्मभ्या यथा संख्येन भवतीति केचित्। मनोरमायां तु यथा
 संख्ये निवारणाय योगविभागः कृतः। तथा हि युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां आभ्यां चो वा स्यात्।
 तदा दीनिवेति वृद्धत्वाच्चित्येष्टे प्राप्ते विकल्पो यम्। ततः खञ्च। एवमुत्तरस्त्रेयि योगविभागो
 ध्याः। तेन आदेशयो खत्रराभ्यां यथा संख्येनेति इत्यादि। पुव योरित्यादि। एकवचने तव कर्म
 मकादेशविधानादेकवचनां तेन विग्न होत्रन कृतः। तस्मिन्नास्ति च। तस्मिन्नि तिसाक्षा

द्विहितः। स्वत्रनिर्दिश्यतेनतु वामुल्लुः। निमित्तयोरादेशोप्रतिपद्यासंख्यंतुनभवति। स्वत्ररोगरिति
वक्तव्येपुथग्विभक्तिनिर्देशसामर्थ्यात्। स्थान्यादेशयोस्तु इत्यतएवतत्र। तवका इहपूर्ववदेवनि
मित्तयोः स्वत्ररोगरादेशोप्रतिपद्यासंख्यंनभवति किन्तुस्थान्यादेशयोरेवेत्योशयेनोदाहरतिनावकी
नः सामकीनइति। परावरा। परावराधमोन्तमेभ्यइत्येवक्तव्यद्वयमहंरापूर्वविप्रतिषेधसूचनार्थम्। ते
राशद्वयोः परावरयोः अर्थशब्देनसमासेउत्तरसूत्रप्राप्ताविषयतोवाधित्वाद्यदेवभवति। दिक्पूर्व। यदातह
राशितरासार्थमित्याहुः। असांप्रतिके। सीप्रतीत्यव्यययंन्याप्यवर्तते। अनासद्यत्तुराजोतिरिक्तः
यजोपत्यंवरान्नइत्यत्रतथादर्शनात्। तन्नूनोनातिरिक्तस्समइत्यर्थः। इदानीमित्यर्थे
प्रतीदानीमित्यमरात्। ततः प्रजादित्वात्सार्थेण। चित्तयादित्वात्सार्थेठगापि।
तिपर्ययोः। उत्तरार्थेत्वा। न्यायेयिद्यमानएवसंप्रतिशब्दोऽत्रगृह्यतेइतिभावः।
तद्व्यसमयेन्यव्ययीभावः। सद्यम्यतंचेदविद्यमानक्रियाछायाद्विषयि

ययि योदी पडति । कछा घणो मनुष्य बुद्धिश्चापवादो यम । अनुसमुद्धं
यः द्वेयेति । यन्नश्नेति डी पुनभवति । अपत्याधिकारस्था देव यजो दीविति
त्रा स्वहृयस्यैवनग्रहणं । संधिवेलादिसूत्रेण संधिवेलात्रयोदशी चतुर्दशी
नार्थमरिविधानात् । किंतु सर्वेषामपि कालवाचिनो ग्रहणमित्याशयनाह
ति । यत्तु स्वहृयस्य ययी याणां वनग्रहणमिति परमं जर्यादिषु स्थितम् । तदसत् ।
संबंधः । कालिकी व्याप्तिरित्यादि प्रयोगानापत्तेः । न च विशेषाणामेव ग्रहणं संधिवे
लादिसूत्रेण संधिवेलादिभ्योऽपि विधानं ज्ञापकं इति वाच्यम् । तस्य स्वहृयमात्रग्रहणं निरास
कत्वेनोपि साफल्यम् । गौणमुत्पन्न्यायस्तद्ग्रहणं श्रीयते तेन कदेव पुष्यसाहचर्यात्कदेव पुष्यः
कालः । ब्रीहियलालसाहचर्यादीरिपलालः कालः तत्र भवकादेव पुष्पिकवैरिपलालिकमि

राम

३७

त्पाकरः अत्रापि प्रमाणं संक्षिप्ते वेलादि सूत्रे अनेन कालग्रणेन नक्षत्राणां विशेषणमेवेत्याहुः। नच पुष्पादिशब्दानां
कालो मुख्य एवार्थः। तुल्यविशेष इति व्युत्पादनात् तथा च कालविशेषणमुक्तार्थेन प्रमाणमिति वाच्यम्। पुष्पा
दिसमीपस्थवंद्रमसाद्युक्ते काले पुष्पादिशब्दानां गौरात् तुल्यविशेष इति शास्त्रमपि गौराच्च तित्वा न्याय्या यका
मेवेति दिक्। एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति मूलस्य कालप्रातिपादकेभ्य इति फलितोर्थः। **श्राद्धमिति।** भक्त्या क्रि
याः कर्मस्यार्थः। प्रज्ञाश्रद्धा चोभोर इति मत्वर्थेन नुत्पादितः श्राद्धवान्युरुक्ततद्व्यत्यये अनभिधा
या विभाषे सनुवर्तता दाह-उच्चास्यादिति। एवमोह्य इत्यादिनात्यवधिविकल्पेन विहितः
स एवति। शैवस्तिकमिति। नन्वंतरंगत्वात् तु ठि स्यप्रत्ययः। यादित्वाभावात् कर्मठ
यात्। नच यत्त्वादिकादेशे तस्य तु ठिति वाच्यम्। आदिशाब्दागेवांतरंगत्वा
त्वांगत्वेन वदिरंगत्वात्। सूत्रमंगेन तु किदि क्रियमाणत्वे सुसुक्ता ता
यम्। वृश्चरादिषु ठचश्चि त्वेनेकादेशोऽंतरंगेभ्यो वल्वानिति

कदाचत्वेकतेइकादशेः स्यादिति किं वाञ्छितेन। कृतत्विकादेशे प्रस
 तेइति मनोरमायास्थितम्। संधिवेला। अथ गृहं तुष्ट्वा धनार्थम्॥
 या यथा विहितप्रत्ययः सूरित्सुक्ते पौर्णमासी शृङ्गादृष्टः स्यात्। वचनं तु ठो
 यमिति। तिष्ठाद्वादावराजानार्थे तु श्वविष्ठाफलनीतिलुक् स्यात्। सूर्य
 योर्नक्षत्राणां वचनाद्यलोपः। प्राट्पश्यः। अत्रलोपवादः। प्रवर्धतीति प्राहटान
 र्धः। तत्रभवः। जाते तुटपं वक्ष्यति। रयाम्यामिति। संछेप्रक्रिया लाघवाथं राकारोच्चारणम्।
 किं च। अथ स्याच्च दाराः प्राट्पश्येति तत्र राकारश्च वरणार्थं मपि तत्र। रांपतात्किपिरालोपठिलोप
 यलोपाः। सर्वत्राराच। हेमन्तादिति। एतच्च हेमन्ताच्चेत्यतो नुवृत्तमिति भावः। हेमन्तमिति। अकारविशिष्टस्य तश
 दस्य लोपे अनिति प्रकृतिभावान्नस्तद्धितइति ठिलोपो न। तकारस्य लोपइति पक्षे तु यस्येति वेत्यलोपस्याभी
 यत्वेनासिद्धत्वात् स्यान्निवद्वावाद्धाठिलोपोनेति बोध्यः। हेमन्तइति। अत्र रागतकारलोपो न भवति। तस्य
 सर्वत्रेति प्रतिपदोक्तेनाराणां सन्नि योगशिष्टत्वात्। एतच्च प्रत्याख्यातं भाष्ये। तथाहि। हेमन्तपर्यायो हे

रुग्णस्विति। तद्धितार्वेसमासः। **क्रातोद्विषमद्विधाविति।** क्रतुवाचिनशब्दाद्विनिमित्तकप्रत्ययविधाने तदंत विधिवाच्यः।
सवेदुतुवाविशब्दो वयवेभ्यः पर इत्यर्थः। **पूर्ववेति।** पूर्ववार्षिकोपरहैमन इत्यत्र तथा च वर्षाभ्यष्टकं सर्वत्रारम्भत
लापश्चेत्याभ्यां क्रमेण ठगणे भवतः। द्विषमद्विधौ किम्। पूर्वषाष्टम। प्राह षण्यत्त्यत्र तदंत विध्यभावादिह क्रान्तरोच। दु
हत्विति। योर्विवर्षिक इत्यत्र। तथा चेह कालाद्विजेति ठजेवेति भावः। अवयवत्वाभावादिति। अन्यथा पूर्वास्तु वर्षास्विति समा
सस्य संसंगच्छेतेति भावः। जनयदतदवध्योः **रितीति।** तस्मिन्ननुवर्तमाने अष्टादयिवहुवचनविषयादित्यने
यति। मदेभ्यो इत्यत्र। **पूर्वक इति।** विभाषापूर्वाह्नाय शब्दाभ्यामित्यस्यायदः। **आर्द्रको मूलक इति॥**
क इति। निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः। अवस्कारक इति। ओत्सर्गिकस्थारणाय वादः। ये तु सं
यंतमनुवर्तयंतितन्मते असंज्ञायां यथायथं अणादयो धादयश्च बोध्याः। अमावास्या
यमावस्यदन्यतरस्यामिति सूत्रेण सा पूर्वाह्ने रयिति वृद्धौ पक्षे ह्रस्वत्वमनिपात्यत इति ह्र
स्वत्वमिति। प्रकृतिग्रहणे विकृतेरपि ग्रहणात्। अमावास्याकः। अमावास्याः। येति

धपठंति तेषां तु दीर्घोपधस्य न स्याद्विहतिग्नहरो न प्रकृतेरग्नहणादिति हरदत्ता
 तस्यानुकरणा मिदमित्याश्रित्य ह्रस्वोपधयाटोपि समर्थयितुं शक्यत इत्यन्ये। अत्र
 न त्यय स्यात्। अयमपि पूर्ववदुभाभ्यां बोध्यः। अमावास्या इति। ह्रस्वमध्यात् अमावस्यः।
 अर्थो योगविभागः। अविष्टा इह सूत्रस्वाति शब्दो ह्रस्वात् इति कैयटहरदत्तादयश्च। मा धव
 पतसा तस्य गमन इति धातावाहः। एवं वात्र स्वातितित्येति डीषंतं ग्नहणाद डीषंतस्य सोरा
 त इ। न ह्ययमा भवार्थ इव जातार्थेपि मा धवमते सिद्ध्यते वा। कैयटादिमते तु जातार्थेन सिद्ध्यति। लुग्वि
 धाय केमिन्व डीषंतं ग्नहरोपि सिंग विशिष्ट परिभाषया डीषंतादपि अरो लुक्ः प्रवृत्तेः।
 उपसर्जनं इति। अप्रधानमिहोपसर्जनं गृह्यते। न शास्त्रीयमसंभवात्। ननु गोस्त्रियो रिति
 सूत्रेऽप्यप्रधानमेवोपसर्जनं गृह्यतां एकविभक्तिवेति शास्त्रीयं न गृह्यतामिति चेन्नैवम्॥
 हरीतक्याः फलानि हरीतक्य इत्यत्र ह्रस्वप्रसंगात्। उपसर्जनस्य किम्। अवन्ती। कुंती। कुरु॥

मन्त्राहोपस्तिहसन्नागनीगंतिकर्णवित्यादिययोगात्। ततश्च हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणिहैमनं हेमंतमिति रूपद्वय
सिद्धिः। अदसितु हेमंताच्चेति ठञो हेमंतिकमिति तृतीयमपि ह्यपसिद्धात्। न च विशेष विहितेन ठञाः शो वा धः शं ष्यः
अदसि सर्वविधीनां वैकाल्ये वैकाल्यात्पुषष्ठीपुक्तश्च न्दसीति सूत्रे वातयोगो विभज्य च न्दसीत्यनुवर्तनादिति भावः।
इति कृता तु हेमंताच्चेति सूत्रे सर्वग्रहणमप्युक्त्यनेकेपि हेमंतिकमिति स्वीकृतम्। सायं विरमाने नैतरंगत्वा
मन्त्राहोपस्तिहसन्नागनीगंतिकर्णवित्यादिययोगात्। ततश्च हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणिहैमनं हेमंतमिति रूपद्वय
सिद्धिः। अदसितु हेमंताच्चेति ठञो हेमंतिकमिति तृतीयमपि ह्यपसिद्धात्। न च विशेष विहितेन ठञाः शो वा धः शं ष्यः
अदसि सर्वविधीनां वैकाल्ये वैकाल्यात्पुषष्ठीपुक्तश्च न्दसीति सूत्रे वातयोगो विभज्य च न्दसीत्यनुवर्तनादिति भावः।
इति कृता तु हेमंताच्चेति सूत्रे सर्वग्रहणमप्युक्त्यनेकेपि हेमंतिकमिति स्वीकृतम्। सायं विरमाने नैतरंगत्वा
मन्त्राहोपस्तिहसन्नागनीगंतिकर्णवित्यादिययोगात्। ततश्च हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणिहैमनं हेमंतमिति रूपद्वय
सिद्धिः। अदसितु हेमंताच्चेति ठञो हेमंतिकमिति तृतीयमपि ह्यपसिद्धात्। न च विशेष विहितेन ठञाः शो वा धः शं ष्यः
अदसि सर्वविधीनां वैकाल्ये वैकाल्यात्पुषष्ठीपुक्तश्च न्दसीति सूत्रे वातयोगो विभज्य च न्दसीत्यनुवर्तनादिति भावः।
इति कृता तु हेमंताच्चेति सूत्रे सर्वग्रहणमप्युक्त्यनेकेपि हेमंतिकमिति स्वीकृतम्। सायं विरमाने नैतरंगत्वा

अविष्टास्विति। अविष्टाः ध्वनिष्टाः। इत्यादीति। आदिशब्दादनुराधः। स्वातिः। तिष्ठ। पुनर्वसुष्ट। हस्त। विशाख।
 अषाढ। चरुल। कृत्तिका। वाची। वृश्चिक। शरदृष्टा। वृश्चिकस्य समाहारद्वंद्वेन हस्तविदेशः। सूत्रे। उपसंख्या न
 मिति। लुक इति शेषः। वित्रेति। लुकतद्वितेति लुक्। पुनर्वाय। **याना** विति। विधानसामर्थ्यादनयो न लु
 क। **स्थाना** त। गेशालेत्यत्र विभाषासेनेति न पुंसकत्वे ह्रस्वत्वं तत्साहचर्ये रवरशालेप्येवमेव। न
 मे लुङ्। स्यादिति शङ्क्यम्। लिंगविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुङ्। किञ्चेति रत्याङ्। यद्यपि
 न पुंसकत्वे न देशवेकतन्यायेन क्लीबे यीष्टं सिद्ध्यति तथापि लाघवात् ह्रस्वः पाठः। न पुंसकत्वे
 न **वत्स** शाले जात इति। वत्सशालायामित्यपि बोध्यम्। इत्यादीति आदिशब्दाद्
 अश्वयुक्। आश्वयुजः। प्रतिप्रसृत इति। कालाफुजानि वर्तमाने यत्त्वौत्स
 पुनः। सत्यम्। जीतत्वरप्रकारकबोधेऽपि प्रत्ययार्थत इह रणम्। अतएव जा

प्रायः कदाचित् भवनश्रयः प्रायः भवत्तेन तत्र भव इत्यनेन न गता
 रव्यात् मेव तत्र। प्रायः भवमरुणमनर्थकं तत्र भवेन कृतं चादिति। उप
 नीपेव्ययी भावः। तेषां समो हारः हरे सौत्रं पुस्तकम्। संभूतोऽहं तत्र
 धारपरिमाणदाधेयस्यानतिरेकश्चेति इयमप्याश्रयते। सौत्र इति।
 तत्परिमाणनतिरिक्तो वासेनादिरित्यर्थः। कोशात्। कोशे येमिति। वस्त्रवि
 शेषः। कोशे संभवत्तसत्कार्यवादाभिप्रायेण। मतां तरेतु विकारप्रकरणे एषा
 षड्विंशत्यस्यानंतरं कोशाच्चेति पठितं व्यंतथा च वार्तिकम्। वविकारे कोशाद्भूतसंभूतेत्यर्थः
 नययतिरिति। कालात्। पुष्यदिति दिवा दौ पठितः शत्रंतः स्तदाहः। पुष्यं तीति। उपेव।
 कालादित्येव। योगविभाग उत्तरार्थः। उप्यंत इति। सूत्रे भूतकालोऽतंत्रमिति भावः।